

Beschermd stadsgezicht Noordelijk en Zuidelijk Singelgebied

Datum in procedure: 23-10-2002

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing
van het beschermd stadsgezicht Noordelijk
en Zuidelijk Singelgebied
gemeente Bergen op Zoom (Noord-Brabant)
ex artikel 35 Monumentenwet 1988

Datum aanwijzing:

Errata:

Bergen op Zoom, Noordelijk en Zuidelijk Singelgebied

De staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en de minister van Infrastructuur en Milieu zijn bevoegd om gezamenlijk beschermde stads- en dorpsgezichten aan te wijzen. Het rechtsgevolg van de aanwijzing is dat de gemeenteraad ter bescherming van een stads- of dorpsgezicht een bestemmingsplan, als bedoeld in de Wet ruimtelijke ordening, vast moet stellen. In die zin kan de aanwijzing tevens een stimulans betekenen voor een te voeren ruimtelijk kwaliteitsbeleid.

In totaal zijn er in Nederland meer dan 400 beschermde stads- en dorpsgezichten met een geschiedenis die teruggaat tot vóór het jaar 1850. In het kader van het Monumenten Inventarisatie Project is ook de stedenbouw uit de periode 1850-1940 landelijk geïnventariseerd. Het besluit tot aanwijzing van Noordelijk en Zuidelijk Singelgebied in de gemeente Bergen op Zoom als beschermd stadsgezicht vloeit voort uit deze inventarisatie.

Inleiding

Het te beschermen gebied is grotendeels gelegen direct ten noorden en ten zuiden van het reeds van rijkswegen beschermde historische stadscentrum van Bergen op Zoom. Het beoogde gebied is te omschrijven als een radiaal-concentrisch uitbreidingsplan op de plaats van de oude vestingwallen.

De stadsuitbreidingen vonden plaats tussen 1870 en 1940 en beslaan vijf keer de oppervlakte van de oude binnenstad. Het noordelijk en het zuidelijk Singelgebied behoren tot de eerste stadsuitleg van Bergen op Zoom. Hierbinnen waren de Antwerpsestraat en de Stationsstraat al eerder opgenomen in het van rijkswegen beschermde stadsgezicht (1986).

Naar een ontwerp van F.W. van Gendt (1868) werd het zuidelijke deel ingevuld met gesloten bouwblokken. Het noordelijke deel kwam hoofdzakelijk eerst voor bebouwing in aanmerking in de jaren 1920 en '30. Dit deel verschilt dan ook sterk van het zuidelijke gebied en heeft hier en daar zelfs een villaparkachtig karakter. Ten westen van de Antwerpsestraat is de structuur intact gebleven, maar is het bebouwingsbeeld na de Tweede Wereldoorlog ingrijpend gewijzigd door het realiseren van grote kantoor- en wooncomplexen.

Ontstaan en ontwikkeling

In de 19de eeuw maakte het te beschermen gebied deel uit van de verdedigingsgordel rondom de oude stadskern. Na de wettelijke opheffing van de vesting Bergen op Zoom op 16 januari 1867 had deze verdedigings-gordel geen functie meer. Er was overigens voordien al sprake van industriële ontwikkeling aan de zuidrand. Zo hadden zich daar in 1834 en 1841 twee kachelsmederijen gevestigd. Belangrijk voor de stedelijke ontwikkeling was ook de bouw van een

nieuwe suikerfabriek aan de haven in 1872. Mede hierdoor werd het riviertje de Zoom omgelegd naar de noordkant van de stad. De Zoom, voordien bekend als de Moervaart, liep daarvoor deels overdekt door de stad. Dankzij de suikerindustrie bleef ook het ravelijn Op den Zoom bewaard, omdat het gebruikt werd voor de waterhuishouding.

Ingenieur F.W. van Gendt werd in 1868 aangetrokken voor de slechting van de verdedigingswerken. Hij was tevens betrokken bij ontmantelingen van vestingwerken in Nijmegen, Breda en Maastricht. Samen met een raadscommissie en de opzichter R. van Someren nam hij de verkaveling van de rijksgronden ter hand. De afbraak van het verdedigingsstelsel ving aan in 1868 en was voltooid in november 1886.

De nieuwe straten op de vrij gekomen terreinen werden gemeente-eigendom, de kavels daartussen werden bebouwd door particulieren. Een gordel van binnen-, midden- en buitensingels verscheen rondom de oude stad. De Binnensingel, met de Koepelstraat, de Kloosterstraat, de St. Josephstraat, de Van de Rijtstraat, de Noord- en de Westersingel, loopt vrijwel rond de middeleeuwse binnenstad. De Middensingel bestaat uit de Boutershemstraat, Glymesstraat, Auvergnestraat, Van Dedemstraat, Wassenaarstraat, A. Asselbergsstraat, Bolwerk-Zuid en Bolwerk-Noord en de Rijtuigweg. Deze middensingels werden het breedst opgezet.

In het noordelijke deel bereiken ze inclusief de groenstrook zelfs een breedte van vijftig meter, waardoor een aantrekkelijk groen stadsbeeld is geschapen. De Buitensingel wordt gevormd door de Zuid-Westsingel, Zuidsingel, Zuid-Oostsingel tot het Stationsplein, en gaat na het park door als Noordzijde-Zoom en Zuidzijde-Zoom.

Enkele straten, zoals de in 1870 aangelegde Burgemeester Stulemeijerlaan, kregen vanuit de binnen-stad een rechtstreekse verbinding naar het buitengebied. Dat was ook het geval bij de Antwerpsestraat, maar niet bij de Stationsstraat.

Zoals in andere steden werd een deel van de oude vestingwerken ingericht als stadspark. Dit gebeurde in Bergen op Zoom in het Noorderfrontier van de vesting dat in 1885 -1886 werd gesloopt. De tuinarchitect Lieven Rosseels uit Leuven ontwierp in 1885 -1887 op de plaats van de contregarde Coehoorn het romantische Volkspark, het huidige Anton van Duinkerkenpark. De realisatie van dit park werd mogelijk toen de gemeente in 1882 de wegen in het noorde-lijke deel van de stadsuitbreiding in handen kreeg. Rosseels ontwierp ook de groene middenstrook van de Bolwerken Noord- en Zuid, toepasselijk het Lange Park genoemd.

Enerzijds verdwenen de vestingwerken, anderzijds werd de militaire infrastructuur in het noordwestelijke deel sterk vergroot. In de eerste uitbreidingsperiode tussen 1867 en 1914 kwamen er kazernegebouwen en oefenterreinen bij. Zo was ook de vijftig meter brede Rijtuigweg ingericht als oefenterrein. De militaire invloed strekte zich uit tot het havengebied in het westen, omdat deze belangrijk werd geacht voor de ravitaillering. Het militaire terrein bemoeilijkte ook de stadsuitleg in het zuiden. Daar grensde de Zuid-Westsingel aan een exercitieterrein met schietbanen, genaamd Kijk in de Pot. Dit terrein is buiten het te beschermen gezicht gehouden.

Opvallend zijn de naamswijzigingen in het noordelijke singelgebied. De in 1870 eerst nog in het lege veld aangelegde Straatweg naar Tholen werd in 1889 Avenue Prinses Wilhelmina gedoopt, ten teken dat het een deftige straat was geworden. In 1936 werd de straat vernoemd naar de Bergense burgervader Burgemeester Stulemeyer. De Rijtuigweg werd oorspronkelijk Westerboulevard genoemd, zoals het Bolwerk Zuid Oosterboulevard heette en de Westersingel Oranje Nassaustraat. De Noordstraat was de oorspronke-lijke naam van wat nu Van Overstratenlaan heet. Het noordelijke deel werd in de jaren 1920 van een aantal dwarsstraten voorzien, zoals de Faurestraat in 1929, verder de Drabbe- en P. Turqstraat.

Huidig ruimtelijk karakter en bebouwingsbeeld

Binnen het te beschermen gebied zijn vier deelgebieden te onderscheiden met een eigen karakter. Op de eerste plaats de woongebieden ten noorden van de Noordsingel met het villapark rond de Zoom, op de tweede plaats het gebied ten zuiden van de Koepelstraat en Kloosterstraat, op de derde plaats een gemengd gebied met voormalige militaire functies en fabrieken ten westen van de Burgemeester Stulemeijerlaan, en op de vierde plaats een groen gebied in het noordoostelijke deel: het Anton van Duinkerkenpark met het ravelijn Op den Zoom, het enige behouden verdedigingswerk, met waterpartij en groene omlijsting. De beide eerste gebieden hebben voornamelijk een woonfunctie, waarbij het ruim opgezette stratenpatroon intact is gebleven. Hierbij valt op dat de concentrische ringen in het noordelijke deel breder zijn, maar dat het tussenliggende patroon van wegen ondoorzichtiger is dan in het zuidelijke deel. Het later ingevulde noordelijke deel staat meer op zichzelf.

Het zuidelijke deel vormt, mede door de enkellaagse bebouwing en de dwarsstraten die zichtassen naar de St. Gertrudiskerk bieden, een visuele overgang met de binnenstad. Een verschil tussen beide delen is verder, dat er in het noorden diverse school- en kerkgebouwen staan, die er in het zuiden nauwelijks zijn; daar domineren woningen met werkplaatsjes en winkels. Het scherpe contrast tussen de eenvoudige eclectische huizen van de laat- 19de eeuw in het zuiden en de veel rijkere architectuur uit het Interbellum in het noorden bestaat nog steeds. Dat contrast wordt verhoogd door de stadse aanleg van het zuiden met nauwelijks groenvoorzieningen ten opzichte van het veel groenere noordelijke deel. Opvallend is ook de ingrijpende

vernieuwing van de bebouwing in het gebied tussen de zeer gaaf gebleven Antwerpsestraat en Stationsstraat. Hier vond grootscheepse vernieuwing plaats in moderne materialen. Door de schaal der bebouwing heeft dit gebied een overwegend city-achtig karakter. Onbebouwde kavels ter hoogte van het Van Duinkerkenpark bij de Noord- en Zuidzijde Zoom, alsmede de Bolwerken Noord- en Zuid, zijn sinds 1970 ingevuld met grootschalige woning- en kantoorcomplexen. Door het groene en ruime karakter van dit stadsdeel wordt dit niet direct als storend ervaren.

Het deel ten westen van de Burgemeester Stulemeijerlaan is een op zichzelf staand gedeelte. Dat begint al bij de westzijde van de genoemde laan. Op de hoek staat het voormalige officierscasino uit 1934 en iets verderop de voormalige Wilhelminakazerne uit 1899-1900. Het achterliggende militaire terrein is heringericht met voornamelijk woningbouw. De definitieve verdwijning van defensie vond plaats in 1978-1979, zowel in het noordwesten als in het zuiden, toen het Kijk in de Pot-terrein aan de gemeente kwam. De ruimte langs de Rijtuigweg is recentelijk goeddeels ingenomen door grootschalige kantoren, woningen en scholen. Aan het militaire verleden herinneren de Blokstallen en de vroegere manege, nu sportschool. Verder naar het westen liggen oudere militaire relicten, zoals het Arsenaal aan de Rijtuigweg uit 1764. Ook staan er enkele fabrieken, zoals de spiritusfabriek met haar hoge fabrieksschoorsteen. De Van Gorkumweg en Boerenverdriet, verbonden door een moderne rotonde, zijn sterk verbreed en hebben heden een functie als snelweg. Het oorspronkelijke rustieke karakter, dat nog wel aanwezig is op het Garnizoenspad, is hier geheel verdwenen.

De tand des tijds heeft niet geknaagd aan de groenvoorzieningen. Het park en het ravelijn vormen nog altijd een belangrijke groene buffer in de stad. Het noordelijke gebied bezit bovendien veel groen aan weerskanten van de Zoom en in het middenterrein van Bolwerk-Zuid, -Noord en de Rijtuigweg, waar veelal de originele beplanting nog aanwezig is.

Het zuidelijke stadsdeel heeft voor het merendeel enkellaagse, soms tweelaagse woonhuizen met schild- en zadeldaken en zonder voortuinen, uit eind-19de en begin-20ste eeuw. De oudste blokken dateren uit 1870 -1872. De invulling van de bouwblokken verloopt chronologisch van west naar oost, van 1870 tot 1914. De geheel of gedeeltelijk gepleisterde architectuur is met de geprofileerde lijsten en kuiven als eclectisch te beschouwen. De hoeken van de gesloten bouwblokken zijn veelal afgeschuind. De Antwerpsestraat is letterlijk en figuurlijk een hoogtepunt in architectonisch opzicht, waarbij de eclectische signatuur prevaleert. Deze straat had als zuidelijke toegangsweg een representatieve functie, analoog aan de Burgemeester Stulemeijerlaan in het noorden. De representatieve oostelijke entree vanaf het station is de al eerder beschermde Stationsstraat. Binnen deze uitbreiding van het stads-gezicht vallen grote, representatieve werken als het Algemeen Burger Gasthuis aan de Van Dedemstraat, van de hand van architect C.P. van Genk, die vele belangwekkende gebouwen in Bergen op Zoom heeft ontworpen.

De directe omgeving van het gebouw is wat betreft structuur weliswaar gehandhaafd gebleven, maar wat betreft maat, schaal en karakter sterk gewijzigd. Dit is met name het geval rondom de Wassenaarstraat door de bouw

van een grootschalig kantorencomplex en winkelbebouwing. In het noordelijke deel dateert de oudste bebouwing ook uit de periode na 1870, maar de uitwerking is architectonisch veel rijker. Belangrijke gebouwen, zoals de neorenaissance Rijks-HBS aan de Burgemeester Stulemeijerlaan uit 1884-1885, werden ontworpen door C.P. van Genk. Op de hoek van de Steenbergsestraat en de Noordsingel staat een Chaletstijlpand uit 1893.

Naast de rijzige bebouwing staan er rondom het Van Duinkerkenpark ook vrijstaande huizen met Jugendstil- en Chalet-stijlinvloeden, zoals de Villa Aline uit 1912, aan de Lange Parkstraat 1. Het merendeel van de woningen is echter tussen 1925 en 1938 gerealiseerd, met platte daken, rieten kappen, of hoge samengestelde schilddaken. De reden van deze late aanleg is dat het Rijk de gronden in het vroegere Noorderkwartier pas in 1925 heeft verkocht. Deze bebouwing heeft een gematigd Interbellumkarakter. In tegenstelling tot het vlakke witte pleisterwerk domineert hier de gele en rode baksteen met erkers en portieken. De middenstandswoningen in rijen en gesloten bouwblokken zijn vaak degelijk en onopvallend, met tussendoor expressionistische hoogtenpunten als het hoekpand Faurestraat 41 uit 1933 en Noordsingel 95 uit 1928 midden in een gevelwand.

Vele vrijstaande villa's zijn van hoogwaardige architectuur en dit wijkgedeelte heeft door de grote omliggende tuinen een parkachtig karakter. Opvallend is bijvoorbeeld de nieuw-zakelijke villa van fabrikant Kleinkramer uit 1936 aan het Bolwerk-Noord 71. Daarnaast staan er ook diverse expressionistische villa's uit ca. 1930, zoals De Rietvink aan de Zuidzijde Zoom 40 en De Vluchtheuvel aan de Noordzijde Zoom 73.

Het Mollerlyceum met conciërgewoning op Bolwerk-Zuid is een indrukwekkend geheel uit 1926, door J. Wielders en Q.J. Horsten. Aan het Bolwerk-Zuid staan de gereformeerde kerk met predikantenwoning en kosterswoning uit 1927 en 1928, ontworpen door B.T. Boeyinga in een strakkere variant van het expressionisme.

Het noordelijke deel leende zich door de uitleg van straten en parken goed voor het opstellen van opvallend straatmeubilair. In het Anton van Duinkerkenpark staan een art-déco parkbank uit ca. 1930 en een gedenknaald uit 1888. Op de vijfsprong bij het park staat tussen de bolwerken een obelisk-achtig Esperanto-monument uit 1933. In de as van de Steenbergsestraat, op de Burgemeester Stulemijerlaan, staat sinds 1922 een neogotische fontein, die daar een belangrijke esthetische en stedenbouwkundige functie vervult.

Nadere typering van te beschermen waarden

Het gezicht omvat een uitgestrekt terrein met diverse bebouwing en groenvoorzieningen, waarin oudere en recentere verdedigingswerken zijn opgenomen. De bebouwing varieert van eenvoudige enkellaagse woningen uit de vorige eeuw tot villa's uit de jaren dertig en enige hoogbouw uit de periode na 1950. Opvallend is dat de bebouwing vanaf de westzijde bij de haven naar het Anton van Duinkerkenpark toe steeds voorname wordt qua hoogte, detaillering en ligging. Het park vormt hierin een groen scharnier.

De aanleg van het woongebied is geheel planmatig tot stand gekomen naar de ideeën van ingenieur F.W. van Gendt. De aanleg van de straten is bijzonder ruim en karakteristiek door het gebogen verloop ervan en het ruime profiel. Het gebogen verloop van de singels sluit aan bij de ronde vorm van de binnenstad, maar vormt door de breedte van de wegen en de grootte van de kavels tevens een contrast met het oude centrum. Met name de bebouwing in het noordelijke singelgebied heeft architectonische kwaliteiten. Daarom zijn er in het kader van het MSP diverse panden aangewezen tot beschermd rijksmonument. De selectie laat een doorsnee zien: een fontein, school-gebouwen en woonhuizen uit de vorige en de huidige eeuw, een kerkcomplex, een vroegere manege, vrijstaande villa's en een enkel rijtjeshuis.

Het groengebied wordt vooral ingenomen door het Anton van Duinkerken-park, een 19de-eeuws landschapspark met waterpartij en vloeiende lijnen. Zeer kenmerkend is het onhollandse reliëf. De grote hoogteverschillen voortkomend uit de verdedigingswerken en de ligging op de Brabantse wal is met name zichtbaar in de groene buffer van de Zoom.

De diepgelegen rivier wordt omzoomd door steile hoge taluds met forse bomen. De meest recente herinnering aan oorlogshandelingen zijn de betonnen blokken die rond 1940 als tankversperring aan de Noordzijde-Zoom zijn opgeworpen in het talud.

* Cultuurhistorische waarden

Het singelgebied rondom de oude stadskern van Bergen op Zoom is cultuurhistorisch van belang als uitzonderlijk voorbeeld van een bestuurlijke ontwikkeling, waarbij stadsuitleg de plaats inneemt van oude militaire vestingwerken. De structuur van de uitleg is aangegeven door de overheid, terwijl de invulling is overgelaten aan het particulier initiatief.

* Historisch-ruimtelijke of stedenbouwkundige waarden

Stedenbouwkundig is het gebied interessant als voorbeeld van een stadsuitleg die de concentrische vorm van de oude stad volgt, waarbij de straatprofielen en de kavels aanzienlijk ruimer werden opgezet. Het gebied is van belang vanwege de bijzondere samenhang van functies, schaal, verschijningsvorm van bebouwing, wegen, wateren, groenvoorziening en open ruimten, in relatie tot de stedelijke ontwikkelingsgeschiedenis.

* Situationele waarden

Het gebied is van belang wegens de bijzondere samenhang van historisch-ruimtelijke, structurele en functionele kwaliteiten van bebouwde en onbebouwde ruimten in relatie tot hun stedelijke omgeving. Het gebied is van belang wegens de hoogwaardige kwaliteit van de aanwezige bebouwing en groepering, in relatie met groenvoorziening, wegen, wateren en terreingesteldheid.

* Gaafheid en herkenbaarheid

De stedenbouwkundige uitleg van de hand van ingenieur F.W. van Gendt uit de 19de eeuw is gehandhaafd en daardoor van belang vanwege haar ongeschonden karakter. Dit is zowel gelegen in de visuele en structurele gaafheid van het geheel, als in de architectonische gaafheid van de bebouwing.

Begrenzing

De begrenzing van het te beschermen gebied wordt in het noorden gevormd door de Van Gorkumweg en Boerenverdriet, verder doorgaand als Noordzijde Zoom. Aan de oostkant bevindt zich het Anton van Duinkerkenpark waarlangs de Buitenvest ligt, en vervolgens de Bredasestraat en Oude Stationsweg. Een deel van het stationsgebied in de as van de Stationsstraat sluit vervolgens aan op de Zuidoostsingel, de Zuidsingel en de Zuidwestsingel, en ten westen het Geertruidaplein, de Van Konijnenburgweg, een raccordement van de spoorwegen en de Rijtuigweg.

De grenzen van het te beschermen gebied zijn aangegeven op de begrenzings-kaart MSP/48/01.

Waardering

Het singelgebied rondom de oude stadskern van Bergen op Zoom is cultuurhistorisch van belang als een gaaf voorbeeld van een stadsuitleg op de plaats van de geslechte militaire vestingwerken. Dit heeft geresulteerd in de totstandkoming van omvangrijke nieuwe wijken van zeer gemengd karakter, zowel in functie, als in stijl en in uitvoering, waarin de gehele periode 1870 tot 1940 is vertegenwoordigd. Het noordelijk en zuidelijk Singelgebied onderscheiden zich door een hoogwaardige kwaliteit van bebouwing en ruimtelijke inrichting, met name tot uiting komend in de openbare gebouwen, de laat-19de-eeuwse panden van architect van Genk, de villa's uit de jaren 1930, en de 19de-eeuwse groenpartijen van tuinarchitect Rosseels.

De gaafheid van de bebouwing en de herkenbaarheid van het strakke stedenbouwkundige stramien van F.W. van Gendt geven het gebied een hoge cultuurhistorische, historisch-ruimtelijke en stedenbouwkundige waarde.

Rechtsgevolg van de aanwijzing

Ter effectueering van de aanwijzing van een beschermd stads- of dorpsgezicht moet ingevolge artikel 36 van de Monumentenwet 1988 een bestemmingsplan worden opgesteld. De toelichting op de aanwijzing kan daarbij voor wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen. Doel van de aanwijzing is de karakteristieke, met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de toekomstige ontwikkelingen binnen het gebied. De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te bieden voor een ruimtelijke ontwikkeling die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruikmaakt en daarop voortbouwt.

In het aanwijzingsbesluit is bepaald in welke mate de vigerende bestemmingsplannen aan het beschermingsver-eiste voldoen.

Bronnen

Literatuur

- I. Finaly, Doorbroken barrières, Architect F.W. van Gendt (1831-1900) en de negentiende-eeuwse stadsuitbreidingen. Bussum, 1996.

Kaarten

- Plattegrond Bergen Op Zoom, Joh. Blaeu, ca. 1650.
- Vesting Bergen op Zoom, situatie vóór ontmanteling in 1856. Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, detail blad 49, verkend in 1836 en 1856, gegraveerd in 1863.
- Plan van uitleg voor de Noorderfrontier door Van Gendt uit 1876.
- Situatie na voltooiing van de stadsuitbreidingen in 1910. Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, detail blad 661 (Bergen op zoom), verkend in 1893, herzien in 1908, uitgave in 1909 en blad 640 (Halsteren, verkend in 1869/1893/1908, herzien in 1910, uitgave in 1912.
- Oriëntatiekaart, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2011

Colofon

Uitgave

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2011

Onderzoek en tekst

- dr. W. van Leeuwen.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, MSP-team provincie Noord-Brabant

Kaartmateriaal

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed,
drs. B.A.R.T. Broex

Foto omslag

Gemeente Bergen op Zoom, J.H.J. Heijnen

Redactie

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, drs. B.A.R.T. Broex

Productie

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed /Drukkerij Mailfors
Amersfoort.

Bijlagen

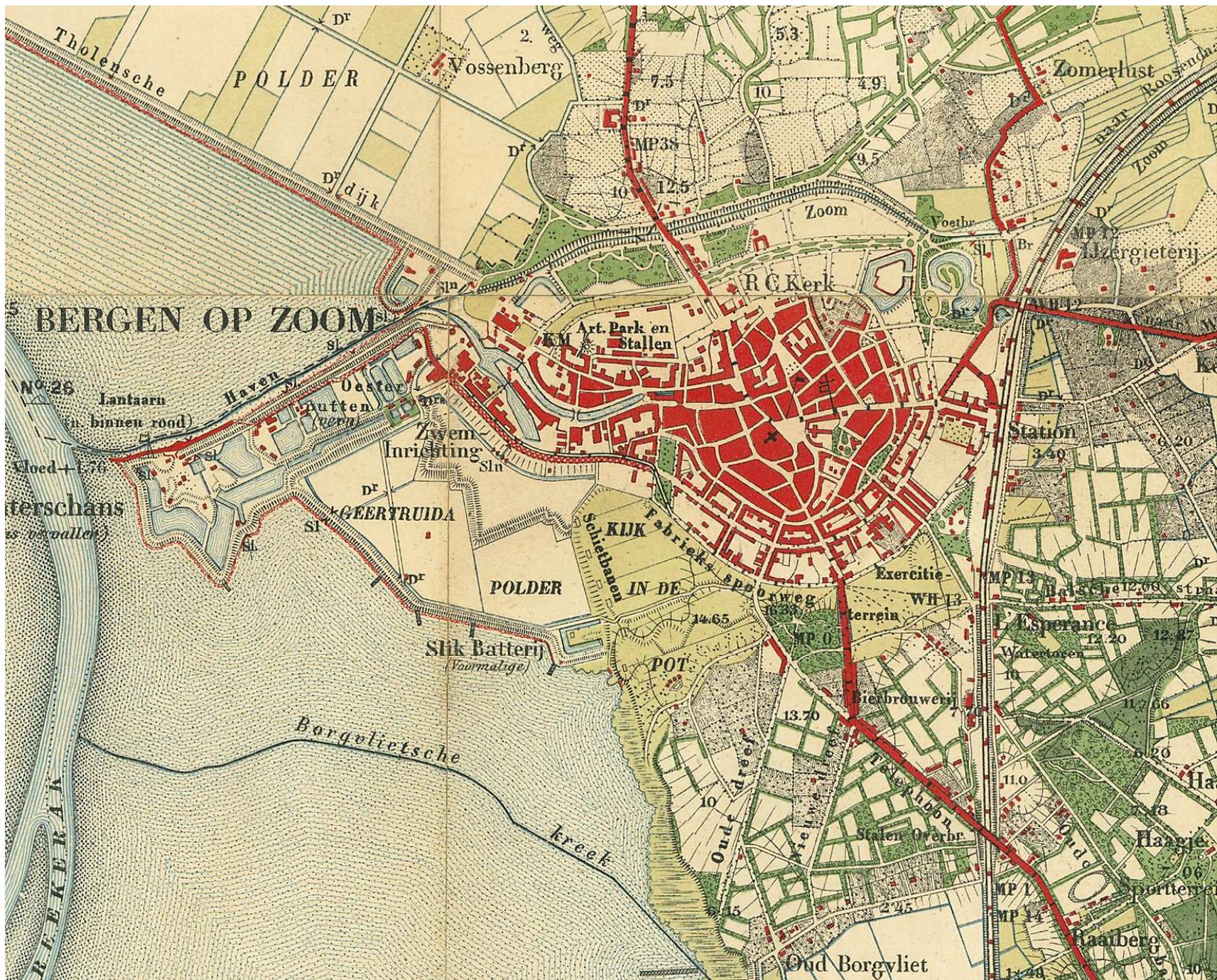
1. Plattegrond van Joh. Bleau, ca. 1650.
2. Situatie vóór de ontmanteling in 1856.
3. Plan van uitleg uit 1876 voor de Noorderfrontier door Van Gendt.
4. Situatie na de voltooiing van de ontmanteling, 1910.
5. Oriëntatiekaart.

Kaart 2 Situatie vóór de ontmanteling in 1856

Kaart 4 Situatie na de voltooiing van de ontmanteling, 1910

